

Geloven in twee werkelijkheden

over de omgang met de discongruentie tussen geloof en werkelijkheid

Nataniel van der Meulen (0321885)

Bachelor eindscriptie voor de opleiding godsdienstwetenschappen

Harderwijk, juni 2011

Begeleider: prof. dr. H.J. Tieleman

Universiteit van Utrecht

Inhoudsopgave

Inleiding	2
1. Pentecostalisme en de moderne samenleving	4
1.1 Godsdienst in een moderne samenleving	4
1.2 Pentecostalisme	6
1.2.1 Het pentecostalisme als verzetsbeweging	6
1.2.2 Het pentecostalisme wordt onderdeel van de samenleving	7
1.2.3 De spiritualiteit van het pentecostalisme	8
2. Een discongruentie tussen twee werkelijkheden	10
2.1 Een discongruentie	10
2.2 Onderzoeksmethodiek	12
3. Christengemeente Life en de omgang met twee werkelijkheden	13
3.1 Een weergave van Christengemeente Life	13
3.1.1 Geschiedenis en huidige vorm	13
3.1.2 Spiritualiteit	14
3.1.3 Theologie van verlossing	15
3.2 Spel, macht en dynamiek	15
3.2.1 Spel	16
3.2.2 Macht	18
3.2.3 Dynamiek	19
3.3 De omgang met twee werkelijkheden	20
3.3.1 De zondagse diensten	20
3.3.2 De huisgroepen	21
4. Conclusies	23
4.1 Christengemeente Life	23
4.2 De dynamiek tussen spel en macht	24
4.3 Gelovig in een moderne samenleving	25
Nawoord	26
Literatuurlijst	27

Inleiding

Religie houdt zich per definitie bezig met een andere werkelijkheid dan degene waar wij dagelijks in leven. Deze andere werkelijkheid is er vaak één die bestaat uit hoop en beloften op redding uit de sores van het gewone leven. We zouden soms zo graag willen dat het hier al zo mooi was als de verhalen ons laten zien. Zelf ben ik als christen opgegroeid in de pentecostale beweging. Van oudsher is dit een stroming met een sterke nadruk op verlossing en persoonlijke levensheiliging. Op deze wijze probeert men de twee verschillende werkelijkheden niet alleen samen te brengen, maar doet men ook zijn best om de spirituele werkelijkheid vorm te geven in deze wereld. Maar, hier zitten helaas veel haken en ogen aan. Eén van die haken en ogen is de spanning die het omgaan met deze twee werkelijkheden met zich meebrengt. Een aantal jaar geleden liep ik er, in een persoonlijke periode van lijden, tegenaan dat er weinig ruimte was voor dat lijden. Terwijl de kerk toch claimde betrokken te zijn bij het individuele leven. Ik ontdekte zodoende dat er grote kloof is tussen de religieuze beleving en de tastbare werkelijkheid van alledag. De tastbare werkelijkheid is soms hard en niet te begrijpen, en daardoor ook niet altijd in balans te brengen met die andere werkelijkheid, waar het geloof zich op richt. Doordat de vragen die de tastbare werkelijkheid ons geeft niet altijd te beantwoorden zijn, is ook de kloof met de religieuze werkelijkheid niet te overbruggen. De gelovige staat zodoende in een spagaat tussen wat hij graag wil en hoe het er uitziet.

Doel van dit onderzoek is om te kijken hoe de gelovige mens omgaat met de spanning die bestaat tussen die twee werkelijkheden. Oftewel: hoe gaat men, op godsdienstsociologisch vlak, om met de discongruentie tussen de metafysische voorstellingen, die de religieuze beleving schetst, en de alledaagse tastbare werkelijkheid? Hiervoor beperk ik mij tot een bepaalde gemeente binnen de pentecostale beweging in de moderne Nederlandse samenleving. Om deze doelstelling te kunnen bereiken heb ik mij allereerst gericht op literatuurstudie. Maar, omdat ik het nuttig vind om dit tevens te staven aan de praktijk heb ik een praktijkonderzoek gedaan in Christengemeente Life te Voorthuizen. De probleemstelling van dit onderzoek luidt zodoende als volgt:

Hoe wordt in Christengemeente Life, te Voorthuizen, en dan met name in de zondagse diensten en in de huisgroepen, omgegaan met de discongruentie tussen een theologie van verlossing en het persoonlijk lijden in het alledaagse leven?

Om dit probleem voldoende te kunnen beantwoorden heb ik de volgende vijf onderzoeksvragen opgesteld, die in de loop van dit onderzoek beantwoord zullen worden.

1. Welke plaats neemt het persoonlijk lijden in, in de zondagse diensten?
2. Welke plaats neemt het persoonlijk lijden in, in de huisgroepen?
3. Hoe gaat men in de huisgroepen om met de gestelde discongruentie?
4. Hoe is het element van spel zichtbaar in de omgang met deze discongruentie?
5. Wat voor rol speelt het element macht in de omgang met deze discongruentie?

Uiteraard neem ik in mijn onderzoek en de beantwoording van deze vragen, juist door mijn persoonlijke connectie met het pentecostalisme, een vooronderstelling mee. Door de jaren heen heb ik de kracht, maar ook de zwakten van het pentecostalisme goed leren kennen. Zij heeft mij onder andere geleerd om gepassioneerd om te gaan met theologie en religie. Deze zelfde passie ervaar ik echter ook vaak als één van de zwaktes. Passie kan makkelijk omslaan in een overdreven of zelfs enge nadruk op een bepaald aspect. Door de ervaring die ik, zowel met de positieve als met de negatieve kanten van deze stroming heb, ben ik mij er van bewust dat ik niet objectief meer tegen het pentecostalisme aan kijk. Om toch enige objectiviteit te kunnen bewaren heb ik er voor gekozen mijn praktijk onderzoek uit te voeren in een kerkelijke gemeente welke ik niet van binnenuit kende.

De opbouw van dit onderzoek ziet er volgt uit: in het eerste hoofdstuk zal ik het kader van dit onderwerp, de pentecostale gemeente zoals die bestaat in onze moderne samenleving, uiteenzetten. Vervolgens zal ik in het tweede hoofdstuk meer concreet ingaan op de probleemstelling en tevens de onderzoeksmethodiek die ik gebruik toelichten. Uiteindelijk zal ik in het derde hoofdstuk de onderzoeksresultaten weergeven. Naast een weergave van Christengemeente Life, zal ik veel aandacht besteden aan de elementen spel en macht en aan wat deze beiden betekenen in het kerkelijk leven. De praktijkvoorbeelden die ik in Christengemeente Life tegengekomen ben zijn tevens in dit derde hoofdstuk verwerkt. Als laatste zal ik in het vierde hoofdstuk de conclusies die ik uit dit onderzoek getrokken heb weergeven. Voor de bronnen die ik gebruikt heb verwijs ik u graag naar de literatuurlijst. Vooral Walter J. Hollenweger, Charles Taylor en Jan van Baal hebben als belangrijkste inspiratiebronnen gediend.

Als laatste wil ik hier graag mijn dank uitspreken voor de hulp die ik van diverse kanten heb gekregen bij dit onderzoek. Mijn begeleidend docent prof. dr. H.J. Tieleman wil ik hartelijk bedanken voor de sturing in het afbakenen en vormgeven van de juiste vragen en hoofdstukken en voor het aanreiken van de juiste literatuur. Mijn vrouw Dominique wil ik bedanken, voor het eindeloos nakijken van mijn spel- en stijlfouten en voor de prettige en verhelderende discussies. Als laatste wil ik iedereen in Christengemeente Life die zijn medewerking heeft verleend bedanken voor de openheid. Ik wil in het bijzonder Gert-Jan van Geresteijn bedanken voor de enorme gastvrijheid die ik in zijn gemeente mocht ervaren en voor de openheid waarmee hij tegen dit, op sommige punten ietwat kritische onderzoek, aankeek.

1. Pentecostalisme en de moderne samenleving

Het kader waarbinnen ik dit onderzoek uitvoer is de pentecostale gemeenschap in Nederland. Deze gemeenschap maakt uiteraard deel uit van de moderne samenleving en kan ook niet los van haar worden onderzocht. Zowel voor de persoonlijke beleving als voor de groepsbeleving geldt dat deze nauw verweven is met de ontwikkelingen in de samenleving. Als ik hier dus een onderdeel binnen de pentecostale beweging bestudeer, doe ik dit binnen het groter kader van de moderne samenleving. Ik zal daarom eerst een omschrijving geven van de plaats die godsdienst inneemt in deze samenleving om vervolgens te kijken naar het pentecostalisme als een onderdeel daarbinnen.

1.1 Godsdienst in de moderne samenleving

De tegenwoordige samenleving is vooral een moderne samenleving. Het proces dat deze samenleving gevormd heeft kunnen we omschrijven als een combinatie van een groot aantal aspecten, waaronder als belangrijke punten: differentiatie, de instrumentele rede en het individualisme.

De samenlevingen die vóór het modernisme bestonden, kenden een grote vorm van eenheid, er waren betrekkelijk weinig kleinere eenheden. Doordat de kerk een grote invloed had op de maatschappij en met haar verweven was, was er ook een grote publieke plaats ingeruimd voor God en de godsdienst. In het moderniseringsproces gingen steeds meer gespecialiseerde instituties verschillende specifieke functies van onder andere de kerk overnemen. Zodoende is een oorspronkelijk homogene samenleving gedifferentieerd in een groot aantal kleine delen. En heeft het christendom zich langzaam teruggetrokken uit de samenleving, om zich te lokaliseren in de kerk.¹ Aan de ene kant betekent dit dat de kerk niet langer bepalend is voor de ontwikkelingen in de samenleving, maar aan de andere kant kan de kerk zich vervolgens richten op haar eigenlijke functie, namelijk op het samen geloven.

Door deze voortgaande differentiatie, maar tevens door de instrumentele rede en haar 'onttovering' van de wereld, is er een secularisatie opgetreden die de geïnstitutionaliseerde godsdienst steeds meer naar de marge van de samenleving heeft verschoven.

In een betoverde wereld is er een voor de hand liggende manier waarop God in de gemeenschap aanwezig kan zijn, namelijk op de plaatsen van het heilige. [...] Voortaan ligt de aanwezigheid van God niet meer in het heilige, omdat deze categorie in een onttoverde wereld geleidelijk verdwijnt.²

In een betoverde wereld was het bijna onmogelijk om niet in God te geloven. Nu, in de onttoverde wereld, is geloven één van de vele mogelijkheden die de samenleving ons biedt. De instrumentele rede dwingt de moderne mens om alle verbindingen die hij aangaat af te wegen, tegen het ijkpunt van de zelfrealisatie. Het gaat om een maximale efficiëntie en de beste verhouding van kosten en baten. Hierdoor worden geloofswaarden niet alleen in twijfel getrokken, maar hebben zij zelfs hun geloofwaardigheid geheel verloren.

Door de individualisering is de individuele mens vervolgens een steeds belangrijker plaats in deze gedifferentieerde samenleving gaan innemen. Voor de kleinere eenheden van de samenleving betekent dit dat zij slechts van beperkte betekenis zijn voor de individuele mens.

De betrokkenheid op het publieke leven uit zich steeds minder in de vorm van een levenslange verbondenheid met de vanouds bestaande, soms veelomvattende verbanden, en steeds meer in de vorm van een op vrije keus gebaseerde, vaak tijdelijke en ook inwisselbare

¹ G. Dekker, *Heeft de kerk zichzelf overleefd* (Zoetermeer: Meinema, 2010), 121.

² C. Taylor, *Wat betekent religie vandaag?* (Kapellen: Pelckmans, 2003), 64-65.

betrokkenheid op instellingen die vaak slechts op één aspect van het samenleven zijn gericht.³

Daar komt bij dat het individuele leven minder sterk wordt bepaald door de godsdienst. Ons leven kan prima ingedeeld worden zonder. Godsdienst is geen sociale noodzaak meer voor de mens, maar is geworden tot een subjectieve keuzemogelijkheid. Waar godsdienst vroeger een kleur gaf aan - of zelfs bepalend was voor – zowel de samenleving als het persoonlijke leven, is deze zelfde godsdienst nu verworpen tot één onderdeel van het leven. Godsdienst moet aansluiten bij het persoonlijke leven en niet andersom. Waar men voorheen voor een deelsociaal bepaald werd door de godsdienst, gaat men nu zelf op zoek naar passende geloofswaarheden. We spreken daarom ook van een zoekreligiositeit.⁴ Een religie wordt dan vervolgens toegeëigend.

Het religieuze leven of de religieuze praktijk waaraan ik deelneem, moet niet alleen mijn keuze zijn, maar ze moet mij ook aanspreken. Ze moet in termen van mijn spirituele ontwikkeling zoals ik die versta, zinvol zijn.⁵

We kunnen uiteindelijk stellen dat er zich een grote spanning voordoet tussen het kerkelijk leven en de moderne samenleving. De kerk wil graag haar eigenheid behouden, zonder verloren te gaan in de wirwar van de samenleving, maar zij wil tevens van invloed blijven op de samenleving waar zij middenin staat. Moet zij zich nu aanpassen aan de samenleving of moet zij zich juist afscheiden van de samenleving? Als zij zich conformeert aan de samenleving, om zodoende wellicht zo relevant mogelijk te zijn, zal dit ten koste gaan van haar eigenheid. Houdt zij echter vast aan haar eigenheid en verzet zij zich tegen de samenleving, om zo vast te houden aan de godsdienstige normen en waarden, dan zal dit ten koste gaan van de reikwijdte van haar invloed. Een tussenoplossing kan zijn dat de kerk zich conformeert aan de samenleving en toch vasthoudt aan haar protest tegen diezelfde samenleving. Zo kan zij blijven staan in het spanningsveld om midden in de moderne samenleving het geloof te ervaren.

The advantage of this option is its open-mindedness and the freshness that usually comes from a nonauthoritarian approach to questions of truth. The disadvantage, needless to say, is that open-mindedness tends to be linked to open-endedness, and this frustrates the deep religious hunger for certainty.⁶

Als de kerk een bepaalde invloed wil hebben op de moderne samenleving zal zij allereerst moeten leren om het geloof te ervaren middenin die samenleving. Maar daarnaast is het van belang dat zij vasthoudt aan haar eigenheid en haar 'anders zijn'. Een bepaalde vorm van verzet of van sektarisch gedrag is hiervoor noodzakelijk naast de aanpassing aan de moderniteit van onze samenleving.

Alleen in een combinatie van een kerkpositie met elementen van het sektarisch protest zal de kerk een zekere invloed kunnen uitoefenen.⁷

³ Dekker, 2010:76.

⁴ Dekker, 2010:98.

⁵ Taylor, 2003:86.

⁶ Peter L. Berger, *The heretical imperative* (New York: 1979), 63. Geciteerd in: G. Dekker en H.C. Stoffels, *Godsdienst en samenleving* (Kampen: Kok, 2001), 172.

⁷ Dekker, 2010:135.

1.2 Pentecostalisme

Het pentecostalisme vindt zijn oorsprong in een beweging die zich verzette tegen de samenleving en heeft wellicht mede daardoor lange tijd als sektarisch te boek gestaan. Ondertussen is deze godsdienstige beleving opgegaan in de moderniteit van onze samenleving, met alle gevolgen die daar bij horen.

1.2.1 Het pentecostalisme als verzetsbeweging

De wereldwijde pinksterbeweging is ontstaan tijdens de opwekking die plaatsvond in een klein en armzalig kerkje aan Azusa Street, in Los Angeles. De Afro-Amerikaanse William Joseph Seymour (1870-1922), zoon van voormalige slaven uit Louisiana, was predikant van een kleine zwarte kerk, welke behoorde bij de heiligingsbeweging. Deze beweging, afkomstig uit Noord Amerika, legde bovenal nadruk op redding en heiligmaking en er was zodoende een grote hang naar perfectie.⁸

Seymour volgde in 1905 lessen aan de bijbelschool van Charles Parham (1873-1929) in Houston, Texas. Eerder, in 1901, had Parham zelf de doop met de Heilige Geest ondergaan. Deze ervaring, welke hij verbond met het spreken in tongen, werd vervolgens één van de belangrijkste onderdelen van zijn onderwijs.⁹ Seymour was hier bijzonder van onder de indruk en toen hij in 1906 begon als predikant in Los Angeles, sprak hij vol vuur over de doop in de Heilige Geest. Terwijl hij zelf de ervaring nog niet ontvangen had.

In april 1906 ontving een aantal leden van een gebedsgroep, waaronder ook William Seymour, de gave van glossolalie. Seymour huurde vervolgens een oude methodistenkerk aan Azusa Street 312 om daar samenkomsten te houden; een grote opwekking volgde. De gemeente die eerder bestond uit enkele tientallen bezoekers groeide uit tot de grootste in de stad met pieken van 1300 bezoekers.¹⁰ Daarnaast bracht Seymour het tijdschrift 'The Apostolic Faith' uit. Dit blad circuleerde onmiddellijk rond de wereld, met een oplage die snel groeide van 5.000 naar 50.000.¹¹ Al de aandacht die volgde in de pers en het feit dat er vrijwel direct zendelingen werden uitgezonden maakte dat deze opwekking bijzonder snel wereldwijd bekend werd.¹²

Charles Parham, die zelf behoorlijk racistisch en een sympathisant van de Ku Klux Klan was, legde bij de opwekking de nadruk op de doop met de Heilige Geest en het spreken in tongen. Voor William Seymour was dit anders. De boodschap van Pinksteren, maar ook van deze opwekking, was voor hem een boodschap van liefde en vereniging in plaats van verdeling. Het meest bijzondere aan de opwekking was dan ook dat het rassenvooroordeel tijdelijk wegviel. Het pentecostalisme was voor Seymour geheel tegengesteld aan de succesgeoriënteerde Noord-Amerikaanse manier van leven.¹³ Hoogopgeleide en vooraanstaande blanken waren hier gelijk aan zwarte wasvrouwen en werklui. Zij beleefden samen hun geloof in dezelfde God. In het Amerika van 1906, waar nog erg veel haat en geweld was tegen de zwarte bevolking, was dat ongekennd en er werd door de pers dan ook uitermate negatief over gesproken. Voor veel blanken, waaronder ook Parham, was deze gelijkheid een stap te ver en kon dit nooit Gods bedoeling zijn. Sociale druk dreef de nieuwe beweging al snel in een hoek waarbij ze werden gedwongen om gescheiden samenkomsten te houden.¹⁴ Aan het eind van 1906 waren er al negen pentecostale gemeenschappen in Los Angeles, waarvan sommigen niet goed overweg konden met de anderen.¹⁵ Voor Seymour echter, bleef het principe van gelijkheid en

⁸ C. van der Laan, *De spade regen, geboorte en groei van de Pinksterbeweging in Nederland 1907-1930* (Kampen: Kok, 1989), 36.

⁹ C. van der Laan, *Honderd jaar Pinksteren?* In: Parakleet 77 (2001), 3-9.

¹⁰ C. van der Laan, *Azusa Street 1906*. In: Parakleet 98 (2006), 19-20.

¹¹ Van der Laan, 1989:43.

¹² H. Zegwaart, *Pinksterkerken* (Kampen: Kok, 2003), 16.

¹³ W.J. Hollenweger, The black roots of Pentecostalism, in: Anderson en Hollenweger (ed.), *Pentecostals after a century, global perspectives on a movement in transition* (Sheffield: Sheffield Academic Press, 1999), 41.

¹⁴ W.J. Hollenweger, *Pentecosatalism, origins and developments worldwide* (Peabody: Hendrickson, 1997), 20.

¹⁵ W.J. Hollenweger, *The pentecostals* (Peabody: Hendrickson, 1972), 23.

vereniging hét belangrijkste aspect van de beweging. Terwijl [...] de zwarten de gelijkheid in Christus benadrukten, plaatsten de blanken het spreken in tongen op de voorgrond.¹⁶

In de oorsprong van het pentecostalisme zien we duidelijk een zwarte gemeenschap die, ver voor zijn tijd uit, verzet bood in een periode van onderdrukking en benadrukte dat ieder mens gelijk is onder God en dit uitleefde op een dermate aanstekelijke wijze dat de beweging als een vuur over de wereld ging. Helaas sneeuwde de boodschap van verzoening en gelijkheid snel onder door alle rumoer en tumult in die vroege periode.

1.2.2 Het pentecostalisme wordt onderdeel van de samenleving

Met dat de boodschap van de pinksteropwekking zich over de wereld verspreidde, verloor het de boodschap van protest en stond bovenal de nieuwe aanraking van God (de spiritualiteit) centraal. Uiteraard moeten we hierbij in gedachten houden dat de rassenkwestie in Europa geen maatschappelijk issue was.

De beweging kwam via de methodistenpredikant Thomas B. Barratt Europa binnen. Hij reisde in 1905 naar Amerika waar hij in contact kwam met zendelingen van de Azusa Street opwekking. Hij was zo enthousiast dat hij, terug in Oslo in 1907, grote pinksterbijeenkomsten organiseerde.¹⁷ Leaders uit verschillende Europese landen bezochten deze samenkomsten en brachten het pentecostalisme naar hun eigen land.

In december van 1907 bracht Melchior D. Voskuil een bezoek aan Zürich, met het doel om daar kennis te maken met de pinksterbeweging. Voskuil was een voormalig heilsofficier en bevriend met Gerrit en Wilhelmine Polman. Het echtpaar Polman, eveneens voormalige heilssoldaten, werkte als zendelingen in Amsterdam (namens John A. Dowie). Zij hadden gehoord van de opwekking in Los Angeles en verlangden naar een zelfde aanraking van God. Voskuil kwam terug uit Zürich en vertelde over de pinksterbeweging. Nog diezelfde dag, 29 oktober 1907, werd Wilhelmine Polman gedoopt in de Geest, zij sprak in tongen en begon te zingen en te profeteren. Later duidde Gerrit Polman deze gebeurtenis aan als het begin van het pentecostalisme in Nederland.¹⁸

De gemeenschap rondom Polman groeide zo snel dat de pinksterbeweging in Nederland tegen het eind van 1930 (het jaar van het aftreden van Polman) circa 2000 aanhangers telde.¹⁹ Zending en evangelisatie stonden vanaf het begin hoog in het vaandel en zodoende bleef de beweging steeds verder groeien. Met horten en stoten ontstonden langzaamaan verschillende overkoepelende organisaties zoals 'De Broederschap van Pinkstergemeenten' (BPG) en de 'Volle Evangelie Gemeenten Nederland' (VEGN). Ondertussen zijn de BPG en de VEGN gefuseerd tot de 'Verenigde pinkster- en evangeliegemeenten' (VPE), waarbij ondertussen ruim 180 gemeenten zijn aangesloten. Naast de VPE kent Nederland momenteel nogal wat pinksterdenominaties, waaronder: Rafaël, Berea, Kracht van Omhoog, Johan Maasbach Wereld Zending, De Deur en Bethel. Daarnaast wordt er veel gebruik gemaakt van buitenlandse denominaties, zoals 'New Frontiers International'. Verder is ongeveer de helft van de pinkstergemeenten in Nederland niet verbonden met een overkoepelende organisatie.

Het Pentecostalisme in ons land kenmerkt zich door een grote verscheidenheid aan denominaties, onafhankelijke plaatselijke gemeenten en 'gemeente-achtige' organisaties.²⁰

De nieuwe beweging begon in Nederland, net als in Los Angeles, als een oecumenische opwekkingsbeweging. Zo waren veel van haar aanhangers gewoon lid van een bestaande kerk en lag er een grote nadruk op zending 'tot aan de einden der aarde.' Langzaamaan heeft de opwekking zich

¹⁶ Van der Laan, 2001:8.

¹⁷ Van der Laan, 1989:45.

¹⁸ Ibid, 66.

¹⁹ Zegwaart, 2003:45.

²⁰ Ibid, 155.

echter ontwikkeld tot een kerkgenootschap voor de middenklasse waar ook weer veel verschillende nieuwe stromingen van zijn uitgegaan. Hollenweger onderscheidt in dit proces vier fasen:

- fase 1. Een oecumenische opwekkingsbeweging doorbreekt de grenzen van rassen, opleidingen en denominaties.
- fase 2. Er worden lokale gemeenschappen opgezet, over het algemeen met een eigen gebouw en een lokale kerk.
- fase 3. Er worden nationale en internationale denominaties opgezet (welke een aantal kerken overkoepelen).
- fase 4. De denominaties keren terug naar hun oorspronkelijke oecumenische wortels door in dialoog te treden met andere denominaties, theologische faculteiten en de Katholieke Kerk.²¹

Hollenweger voegt hier vervolgens aan toe dat kleinere groepen zich uiteindelijk weer zullen afscheiden van de oorspronkelijke denominatie om weer opnieuw te beginnen bij de eerste fase (zoals de Third Wave beweging bijvoorbeeld doet).

Ook binnen het pentecostalisme in Nederland zijn deze verschillende fasen te onderscheiden. Zo is de oorspronkelijke beweging nu geworden tot kleinere deelgroeperingen binnen de samenleving. Want ook het pentecostalisme is onderhevig aan een heftige pluralisering en differentiatie. Dit is echter niet alleen te wijten aan de moderne Nederlandse samenleving, maar tevens aan de spiritualiteit van het pentecostalisme.

1.2.3 De spiritualiteit van het pentecostalisme

Vanaf het begin af aan was spiritualiteit 'het hart van het pentecostalisme.'²² Bij de pinksterbeleving draait het geloof om de spiritualiteit en de uitleving daarvan. Die spiritualiteit is vooral gekleurd door de slavenachtergrond die door Seymour werd meegenomen in de liturgie. Maar, ook de heiligingsbeweging heeft haar stempel gedrukt op Seymour en zijn spiritualiteit. Vooral daardoor legde hij een grote nadruk op heiligmaking en rechtvaardiging. Deze boodschap werd echter uitgebreid met het geloof dat Jezus elke ziekte kan genezen en daarnaast met de nadruk op de Geestesdoop (inclusief het spreken in tongen).²³

Er ligt binnen het pentecostalisme een grote nadruk op de Bijbel. Deze wordt beschouwd als het onomstreden woord van God. Een scherp omlijnde 'leer aangaande de Schrift' is er echter niet.²⁴ De Bijbel is veeleer het boek waarin God, ook vandaag, zijn wil bekend maakt, waarin de gelovige Zijn stem hoort en God zijn openbaringen geeft over hoe de mensen behoren te leven. Zo wordt nog steeds veelvuldig teruggegrepen naar het boek Handelingen als model voor hoe de gemeente er uit hoort te zien.²⁵ De eerste pinkstergemeenten herkenden zichzelf letterlijk in de verhalen uit Handelingen en de brieven van Paulus. Zij identificeerden zichzelf met de Bijbelse figuren en deze stonden model voor de intense religieuze beleving.

Vaak is dat nog het geval en ontbreekt het besef van een historische kloof tussen wat daar verhaald wordt en wat we zelf meemaken. Dat is zowel de zwakte als de kracht van de omgang van pinkstergelovigen met de Schrift. [...] De kracht van het geestelijk leven van pinkstergelovigen ligt in de toepassing van het Woord in de praktijk van het leven.²⁶

²¹ W.J. Hollenweger, *Crucial issues for Pentecostals*, in: Anderson, 1999:187.

²² Zegwaart, 2003:98.

²³ Van der Laan, 2006:20.

²⁴ Zegwaart, 2003:100.

²⁵ Zie bijvoorbeeld het artikel 'Zes kenmerken van een Pinkstergemeente' van George O. Wood (voorzitter van de Assemblies of God in Amerika), op: www.vpe.nl, geraadpleegd d.d. 18 maart 2011.

²⁶ H. Zegwaart, *Pinkstergelovigen en de Bijbel*. In: Parakleet 98 (2006), 21.

Want het is van groot belang dat de beleving tot uitdrukking komt in de levensstijl. De Bijbel wordt hierin gezien als richtsnoer die, in samenwerking met de heilige Geest, de theorie naadloos op de praktijk laat aansluiten.²⁷ Het is de werking of de leiding van de heilige Geest die theologie en praktijk aan elkaar koppelt. Hij is het die een diep besef geeft van de constante tegenwoordigheid van God. Maar, Hij is het tevens die impulsen kan geven om zo de praktijk van het leven te leiden. 'Dat diepe besef van de Geest: 'niet zo, maar zó' is voor mij onontbeerlijk', zegt een voorganger van de VPE.²⁸ Naast de aanwezigheid en de leiding die de heilige Geest biedt, zijn ook de geestelijke ervaringen die Hij kan geven van belang.

In zijn beschrijving van de wortels van het pentecostalisme geeft Hollenweger vijf kenmerken aan van haar spiritualiteit.²⁹ Als eerste is de liturgie oraal. De structuur van een dienst ligt vaak in muziek en de liturgie wordt niet in geschreven vorm, maar oraal overgedragen. In de tweede plaats is de theologie narratief. Veel theologische ideeën worden op verhalende wijze overgedragen. Verder is er een maximale betrokkenheid van gemeenteleden bij alles wat de gemeente aangaat, tot beslissingen aan toe. Een vierde kenmerk is dat dromen en visioenen betrokken worden in de persoonlijke en publieke aanbidding. Deze functioneren dan als houvast voor de gelovigen. Een laatste kenmerk is dat er een groot begrip is van de relatie tussen lichaam en geest. Zo word er gebeden voor de zieken in de samenkomsten, maar wordt er ook veel gedanst tijdens het zingen. In meer of mindere mate zijn deze vijf kenmerken duidelijk zichtbaar in een pentecostale kerkdienst.³⁰

Peter Sleebos, voorzitter van de VPE in Nederland, betitelt een pinkstergemeente als een gemeente '[...] die op een authentieke, natuurlijke en geïntegreerde wijze omgaat met het buitengewone werk van de Heilige Geest, gefundeerd op Bijbelse waarheden en Bijbelse praktijken.'³¹ Deze omschrijving is duidelijk zichtbaar in het pentecostalisme, maar de theologie hieromtrent blijft narratief en de liturgie oraal. Dit houdt in dat elke gemeente hier zelf vorm aan kan geven, wat weer zorgt voor een rijke verscheidenheid aan pentecostale gemeenten. Post hoc ergo vinden we een grote pluralisering binnen deze beweging, ondanks de vele pogingen om tot meer eenheid te komen.

²⁷ Bert Niehof, *Iemand is een pinksterchristen als zijn beleving tot uitdrukking komt in en door zijn levensstijl*. In: Parakleet 97 (2006), 16.

²⁸ Jan Barendse, *De ervaring van de kracht van de Heilige Geest in de bediening*. In: Parakleet 101 (2007), 10.

²⁹ Hollenweger, 1999:36-39.

³⁰ Zie bijvoorbeeld: James K. Bridges, *Wat betekent het om een pinksterchristen te zijn?* (21 november 2005, op: www.vpe.nl, geraadpleegd d.d. 18 maart 2011).

³¹ Peter Sleebos, *Wie zijn wij als Pinksterbeweging en waar staan wij voor?* In: Parakleet 112 (2009), 3-5.

2. Een discongruentie tussen twee werkelijkheden

De kerk in Nederland moet, omdat zij er voor kiest om in twee werkelijkheden te staan, omgaan met verschillende discongruenties. Zij beweegt zich allereerst in de fysieke realiteit van de maatschappij, maar daarnaast richt zij haar aandacht op de spirituele werkelijkheid. Dit zorgt veelal voor spanning. Zodoende ontstaan diverse discongruenties, waar men weer op verschillende wijzen mee om kan gaan.

Allereerst zal ik de discongruentie die ik in dit onderzoek onder de loep neem verder uitdiepen, om vervolgens de methodiek, die ik gebruik om tot de uiteindelijke conclusies te komen, toe te lichten.

2.1 Een discongruentie

In de spiritualiteit van de pentecostale gemeenten is het van groot belang dat het geloof een praktische connectie vindt met het dagelijks leven. De beleving moet tot uitdrukking komen in de levensstijl en hierin is de Bijbel een belangrijk richtsnoer. Maar ook de persoonlijke relatie met God en de leiding van de heilige Geest moeten er voor zorgen dat de theorie naadloos aansluit op de praktijk.³² Dit is een heel mooi geloofsstreven, maar in werkelijkheid sluit de theorie slechts zelden aan op de praktijk. Over het algemeen staat er aan de ene kant een spirituele voorstelling en aan de andere kant de alledaagse werkelijkheid, oftewel een fysieke- tegenover een metafysische werkelijkheid.

In de ontstaansgeschiedenis van het pentecostalisme in Nederland is deze discongruentie reeds duidelijk zichtbaar. Aan de basis van de pinksterbeweging in Nederland staat de in Westenholte geboren Gerrit Roelof Polman (1868-1932). Nadat Polman jarenlang gepassioneerd leiding had gegeven aan de nieuwe beweging binnen Nederland, werd in de herfst van 1930 openbaar dat hij overspel had gepleegd. In oktober van datzelfde jaar werd Polman vervolgens uit zijn ambt gezet.³³ Van der Laan schrijft hierover het volgende:

De val van Polman legt een basis probleem van het pentecostalisme bloot, namelijk de strijd tussen het goddelijke en het menselijke element, ofwel de Geest en het vlees. De doop met de Heilige Geest wordt zo hoog geschat dat, na het ontvangen van de ervaring, men niet langer geacht wordt geleid te worden door het vlees, maar door de Geest. [...] Op de avond dat hij uit zijn ambt werd gezet, werd Polman de vraag gesteld, hoe hij in tongen kon blijven spreken terwijl hij in zonde leefde. Zijn antwoord: "Uit gewoonte", was schokkend voor zijn gehoor, maar roept om een revisie van de pinksterleer en –praktijk.³⁴

De val van Polman betekende een grote klap voor de jonge beweging en veel gelovigen lieten deze gelijk weer achter zich. Deze geschiedenis leert ons allereerst dat iemand die gedoopt is met de Heilige Geest, of zelfs een leider is voor andere gelovigen, niet immuun is voor verleidingen. Ook deze mens staat met beide benen in een gebroken wereld en ook deze mens kan misstappen begaan.³⁵ Maar daarnaast zien we duidelijk de discongruentie, tussen de werkelijkheid van het geloof en de werkelijkheid van alledag, naar voren komen die ook voor de moderne pinkstergelovigen een moeilijk punt blijft. In reactie op dergelijke botsingen noemt Walter J. Hollenweger het pentecostalisme een 'high-tension' religie, wat niet voor iedereen is weggelegd.³⁶ Hij doelt hiermee op de 'alles of niets' mentaliteit die het pentecostalisme heeft. Men gaat helemaal voor de Heer, en neemt geen genoegen met een leven dat minder dan honderd procent aan God en het geloof is

³² Niehof, in: Parakleet 97 (2006), 16.

³³ Van der Laan, 1989:130.

³⁴ Ibid, 132-133.

³⁵ Zegwaart, 2003:45.

³⁶ Hollenweger, 1997:390.

toegewijd. Het valt dan ook op dat veel mensen die de pentecostale beweging verlaten zo door deze mentaliteit beïnvloed zijn dat zij, omdat ze niet meer kunnen gaan voor 'alles', dan maar kiezen voor 'niets'.³⁷ In het kader van deze trieste observatie deden Otto de Bruijne, Peter Pit en Karin Timmerman in 2009 een onderzoek onder mensen die de pentecostale beweging achter zich gelaten hebben. De schrijvers spreken van een onderzoek naar de achterdeur van de evangelische gemeenten en de verhalen die geschetst worden zijn dan ook veelal treurig en verdrietig. In één van de conclusies die de schrijvers trekken, omschrijven zij de genoemde discongruentie als volgt:

De theologie, de eigen visies, idealen en normen botsen met de werkelijkheid en het leven van de mensen. De werkelijkheid van een gebroken schepping wordt ontkend door het voortdurend hameren op idealen en overwinningsgedachten.³⁸

Tjeu van den Berk beschrijft dat '[...] de moderne mens al deze metafysische voorstellingen [van het geloof] niet langer meer in verband kan brengen met universeel psychische gebeurtenissen.'³⁹ Nadat de rede ons geleerd heeft om alles om ons heen te benaderen als data bruta, ontstond voor de tegenwoordige mens '[...] een grote kloof tussen zijn ervaringen en een geloof dat hem als feiten los van zijn ervaring voorgehouden wordt.'⁴⁰ In onze maatschappij, die zich gevormd weet door de postnewtoniaanse wetenschap, is geen plaats meer voor hogere betekenissen. 'Voortaan ligt de aanwezigheid van God niet meer in het heilige, omdat deze categorie in een onttoverde wereld geleidelijk verdwijnt.'⁴¹ Van den Berk benadrukt hierbij dat er te vaak een onderscheid wordt gemaakt tussen onze werkelijkheid en een religieuze werkelijkheid, terwijl er slechts één werkelijkheid is die religieus ervaren kan worden.

Veel pinkstergemeenten, en ook vooral pinkstergemeenten, nemen geen genoegen met één werkelijkheid en blijven gefocust op de religieuze dimensie. Naast de oplossing die Van den Berk aanreikt gaan er ondertussen ook andere stemmen op. De evangelisch theoloog Miroslav Volf omschrijft de kerk als volgt:

They do not need to be characterized by a certain grade of personal or social holiness in order to be called the church. The church ... lives solely on the sanctifying presence of Christ, who promised, to be wherever people congregate in His name ... The Church is therefore not a club of the perfected but a community of people who confess to be sinners and pray: *debita dimitte*.⁴²

De beschreven discongruentie is uiteraard niet nieuw en ook niet te wijten aan het pentecostale gedachtegoed. Door alle eeuwen heen heeft de kerk geworsteld met deze spanning. De vraag is echter op welke wijze we hier mee omgaan. Hoe gaat een gemeente, die bestaat uit mensen van vlees en bloed en die tevens verbonden is met het bovennatuurlijke, om met dit dubbele karakter? Zo kan zij er, aan de ene kant, voor kiezen om de verschillen weg te poetsen met een theologisch doekje. In de geschiedenis van het pentecostalisme zien we een aantal bewegingen die zo veel eisen aan de verlossing stellen, dat degenen die daar nog mee worstelen in hun dagelijks leven hoogstwaarschijnlijk niet aan de eisen hebben voldaan. Daarnaast kan zij er ook voor kiezen om,

³⁷ Hollenweger, 1997:390.

³⁸ Otto de Bruijne, Peter Pit en Karin Timmerman, *Ooit evangelisch, de achterdeur van evangelische gemeenten*, (Kampen: Kok, 2009), 90.

³⁹ Tjeu van den Berk, 'Pleidooi voor mystagogische vorming, Speelruimte creëren voor een spirituele subjectwording', in: Helleman, Kloppenburg en Tieleman, *De moderniteit van religie* (Zoetermeer: Meinema, 2001), 98.

⁴⁰ Ibid, 97.

⁴¹ Taylor, 2003:65.

⁴² Miroslav Volf, *Kirche als Gemeinschaft. Ekklesiologische Ueberlegungen aus freikirchlicher Perspektive*. in: *Evangelische Theologie* 49/1, 1989:64-66. Geciteert in: Hollenweger, 1997:264.

zoals Van der Berk voorstelt, de twee werkelijkheden te laten samensmelten om vervolgens de spanningen te omarmen als bestaand in één werkelijkheid. Als laatste mogelijkheid kan zij juist blijven staan in twee werkelijkheden om als gemeenschap de gelovigen aan te sporen elkaar te helpen overeind te blijven, zoals Volf voorstelt.

Vaak kiest een gemeenschap niet bewust voor één van deze drie opties, maar zien we een hang naar een bepaalde optie met uitstapjes naar de andere mogelijkheden. In een sociaal proces, zoals een kerkelijke gemeente, komen in de dynamiek alle drie de opties naar voren. Het spel met de bijbehorende spelregels, welke de groep en degenen die macht uitoefenen kiezen, bepaalt echter welke optie overheersend zal zijn.

2.2 Onderzoeksmethodiek

Aan de hierboven beschreven discongruentie zitten veel kanten die openstaan voor nadere beschouwing. In dit onderzoek beperk ik mij echter tot de bestudering van de omgang met de discongruentie tussen het persoonlijk lijden en een theologie van verlossing. Daar binnen heb ik gekozen voor een gemeenschap binnen de pentecostale beweging; Christengemeente Life te Voorthuizen. De probleemstelling die ik hier onderzoek is de volgende: *Hoe wordt in Christengemeente Life, te Voorthuizen, en dan met name in de zondagse diensten en in de huisgroepen, omgegaan met de discongruentie tussen een theologie van verlossing en het persoonlijk lijden in het alledaagse leven?*

Bovenal gebruik ik literatuurstudie om dit probleem te onderzoeken. Mijn onderzoekskader, zoals dat hierboven beschreven is, is ontstaan vanuit veel verschillende bronnen. Voor de beschrijving van de moderne samenleving heb ik mij gericht op het werk van de godsdienstsocioloog Gerard Dekker en dat van politiek filosoof Charles Taylor. Voor de geschiedenis van de pentecostale beweging heb ik mij vooral gericht op de werken van Walter J. Hollenweger en Cees van der Laan. De Parakleet, de driemaandelijke uitgave van de Verenigde Pinkster en Evangeliegemeenten, heeft mij geholpen om een helder beeld van de huidige beleving in deze beweging neer te zetten. De hiernavolgende onderzoeksresultaten zijn bovenal gebaseerd op het denken van Johan Huizinga, zoals hij dat uitwerkt in zijn klassieke werk 'Homo Ludens', en op dat van Jan van Baal en zijn boek 'De boodschap der drie illusies'. De ideeën die zij neerzetten zijn prachtig vertaald naar de moderne samenleving door religieus antropoloog André Droogers, in zijn boek 'Zingeving als spel'. Als laatste noem ik het werk 'Zingeving als machtsmiddel' van Meerten B. ter Borg en Berend ter Borg, dat ik getracht heb te koppelen aan het denken van André Droogers en zijn voorgangers.

Naast literatuurstudie richt ik mij op observatie van de bijeenkomsten die ik bijwoon in Christengemeente Life. Hiervoor heb ik verschillende zondagochtendiensten bezocht en diverse huisgroepen bijgewoond. Tevens heb ik binnen de gemeente een aantal diepte-interviews gevoerd om zodoende van verschillende kanten goede indrukken te kunnen krijgen.

Zodoende hoop ik met behulp van grondige literatuurstudie en vervolgens met observatie en diepte-interviews, tot een aantal waardevolle conclusies te komen.

3. Christengemeente Life en de omgang met twee werkelijkheden

Voordat ik diep inga op een aantal van de processen die samenhangen met de behandeling van het gestelde probleem zal ik eerst een weergave geven van Christengemeente Life. Bovenal maken we hierin uiteraard kennis met de gemeente. Maar, daarnaast zien we tevens al een aantal punten van omgang met de discongruentie, tussen het persoonlijk lijden en de theologie van verlossing, zoals deze gemeente die omschrijft, naar voren komen. Als laatste zal ik een weergave geven van hoe ik gezien heb dat men in Christengemeente Life omgaat met twee contrasterende werkelijkheden.

3.1 Een weergave van Christengemeente Life

3.1.1 Geschiedenis en huidige vorm

'Wij zijn LIFE. Een groep mensen die enthousiast zijn over God, van mensen houden en in Jezus Christus als Zoon van God en Redder van deze wereld geloven.' Zo is te lezen op de website van de gemeente, onder het kopje 'over ons'.⁴³ In 2008 omschrijft het Handboek Christelijk Nederland de gemeente, die toen nog Het Kruispunt heette, als volgt:

Christengemeente het Kruispunt te Voorthuizen werd in 1994 door G.J. Dolk gesticht [...]. Zij telt ca. 400 gelovigen (2004). Het aantal mensen dat de diensten regelmatig bezoekt is ca. 100. Haar samenkomsten worden op zondag 9.30 en 18.00 uur gehouden in Dorpshuis 't Trefpunt, Roelenengweg 25. Verder zijn er huiskringen voor Bijbelstudie, gebed en onderlinge vriendschap.

Behalve tot de evangelische beweging rekent de Christengemeente zich ook tot de apostolische en charismatische traditie. Zij onderhoudt nauwe banden met de New Covenant Ministries International (MCMI). MCMI wil als internationale organisatie met apostolische teams de volken tot discipelen maken van Jezus Christus. Haar methode is overal het stichten van nieuwtestamentische gemeenten met als doel het bespoedigen van de wederkomst van Christus.⁴⁴

Gert-Joop Dolk, voormalig voorganger van een baptistengemeente in Zuid Afrika, komt aan het begin van de jaren 90, gehoorgevend aan een roeping van God, naar Nederland. In Nederland aangekomen vestigt hij zich in Voorthuizen waar hij in 1994 eerst een huisgemeente begint, welke snel uitgroeit tot een kerk met zondagse diensten. Op 6 november 1994 is de eerste zondagse dienst, toen nog een avonddienst. Al snel volgen ook diensten op zondagochtend en worden er vervolgens twee diensten per zondag gehouden. Van het begin af aan heet de gemeente Het Kruispunt.

Gert-Jan van Geresteijn groeide op in de Hervormde kerk in Voorthuizen. Op latere leeftijd kon hij echter de passie die hij had voor de Bijbel, en de uitleving die hij verwachtte, niet terugvinden in de traditionele kerk. Gedreven door deze passie ging hij steeds meer op zoek naar een vernieuwing van God en verzette hij zich tegen de verflauwing waar hij tegenaan liep. Toen hij hoorde van de start van de nieuwe gemeente nam Van Geresteijn, na een gesprek met de dominee, met een gemengd gevoel van verdriet en nieuwe verwachting, afscheid van de Hervormde kerk, om vanaf het begin mee te helpen met de opbouw van Het Kruispunt. Met deze overstap, die een verzet inhield tegen de traditie, zoals we dat ook zagen bij het ontstaan van de pentecostale beweging, haalde Van Geresteijn zich tevens veel afwijzing van zowel dorpsgenoten als familie op de hals.⁴⁵

In de jaren die volgen groeit Het Kruispunt bijzonder snel, waarin de leiders duidelijk de hand van God herkennen. Er zijn echter ook meer treurige momenten. Zo scheidde zich in 2005 een groep af

⁴³ <http://lifesites.nl/life/over-ons>, geraadpleegd 16 mei 2011.

⁴⁴ E.G. Hoekstra en M.H. Ipenburg, *Handboek Christelijk Nederland* (Kampen: Kok, 2008), 453.

⁴⁵ Gert-Jan van Geresteijn, dinsdag 31 mei 2011.

die de pentecostale gemeente De Doorbrekers startte in Barneveld en scheidde zich een andere groep af om de gemeente Jezus Centrum Nijkerk te beginnen. Dit betekende niet alleen een grote klap voor de groei van het Kruispunt, maar tevens het begin van een rouwproces voor een groep die persoonlijke relatie hoog in het vaandel heeft. In deze periode van groei en verdriet is Van Geresteijn actief betrokken bij het leiderschap, om in 2008 de algehele leiding over te nemen van Dolk. Het leiderschap bestaat ondertussen uit vier oudsten echtparen, waarin Van Geresteijn functioneert als teamleider. De oudsten worden weer ondersteund door zes diaken echtparen. In mei 2010, met de start van een dochtergemeente in Nijkerk, werd de naam Christengemeente het Kruispunt veranderd in Life.

Tegenwoordig bezoeken circa 300 mensen de zondagsdiensten in Voorthuizen, wat tevens het ledental aangeeft. Christengemeente Life heeft geen geregistreerd lidmaatschap, maar 'lidmaatschap laat je zien door actieve deelname.'⁴⁶ De huidige actief deelnemende gemeenteleden bestaan zowel uit nieuwe gelovigen als uit mensen die uit de traditionele kerk zijn overgestapt. De gemeenschap bestaat verder overwegend uit gezinnen. In het aantal leden is veel doorloop, wat tevens inhoudt dit aantal nogal wisselend is. Doordat dit niet geregistreerd wordt is daar weinig zicht op. De actieve deelname houdt tevens in het bezoeken van een huisgroep, hetgeen een cruciale rol speelt in het gemeentelieven. Er zijn circa 15 huisgroepen, welke twee of drie keer in de maand samen komen. De nadruk ligt hier op elkaar ontmoeten, wat ook blijkt uit het veelvuldig samen eten. Huisgroepen hebben hier geen opgelegd programma, maar krijgen wel enige sturing van de leiding. Het idee is dat de groepen organisch, dus onder leiding van het groepsproces, groeien en ontwikkelen en op dezelfde wijze hun avonden invullen. Persoonlijke relatie staat zodoende centraal in heel het gemeentelieven.

3.1.2 Spiritualiteit

De spiritualiteit van Christengemeente Life laat zich kenmerken als typerend voor een pentecostale gemeente. Zoals reeds genoemd (zie §1.2.3) zijn er vijf kenmerken te noemen die ook hier duidelijk terugkomen. Opvallend hierbij is de betrokkenheid van het lichamelijke aspect tijdens het zingen van de liederen (de aanbiddingsdienst); er wordt veel gedanst, geklapt en veel mensen heffen hun handen omhoog alsof ze zich naar God uitstrekken. Ook zijn er een aantal mensen die onder het zingen een vlag pakken om daar mee te dansen. Tijdens de hele dienst is er zodoende een grote vrijheid voor de mensen. Als gevolg hiervan lopen er veel mensen op en neer tijdens de dienst. In deze zin is de gemeente te typeren als erg levendig en uitbundig, wat op een zondagochtend tevens als onrustig over kan komen. Als buitenstaander ervaar ik hierbij, ondanks de ogenschijnlijke vrijheid, wel de sociale druk mij te conformeren aan de groep. De uitbundige beleving is in deze zin één van de regels die aan het religieuze spel gesteld worden.

In de prediking is vervolgens duidelijk zichtbaar dat veel van de theologische overtuigingen slechts narratief worden overgedragen. Zoals bijvoorbeeld de volgende theologische uitspraken laten zien:

Als God je iets vraagt en je doet er niets mee, ligt er straks ook geen beloning voor je klaar.⁴⁷

De heilige Geest kan alleen daar binnenkomen, waar geen religie is, maar waar een levende relatie met God is. Alleen daar kan de heiligheid van God binnenkomen.⁴⁸

Ook komt in de prediking duidelijk naar voren dat de Bijbel een heel belangrijke plaats inneemt in de spiritualiteit van deze gemeente. Zo las Gert-Jan van Geresteijn als vorm van prediking het gehele Bijbelboek Titus voor, om daar met een aantal opmerkingen doorheen te lopen.

⁴⁶ Gert-Jan van Geresteijn, dinsdag 31 mei 2011.

⁴⁷ Gert-Jan van Geresteijn, prediking zondagochtend Christengemeente Life, 15 mei 2011.

⁴⁸ Marinus Schenkel, prediking zondagochtend Christengemeente Life, 5 juni 2011.

We moeten er op toezien dat alles wat wij doen klopt met wat er in de Bijbel staat. Als we dat niet doen, moeten we niet verwonderd zijn als we [God] zijn zegen missen.⁴⁹

Tijdens dezelfde prediking over Titus, is de sterke nadruk op heiliging hoorbaar. Van Geresteijn staat regelmatig stil bij verschillende teksten uit Titus, waar Paulus aangeeft wat een volgeling van Jezus wel en niet moet doen '[...] om ons vrij te maken van alle ongerechtigheid, en voor Zich te reinigen een eigen volk, volijverig in goede werken.'⁵⁰ Heiliging is noodzakelijk, zo benadrukt Van Geresteijn, om als spiegel van Jezus in de wereld te kunnen staan. " 'Laat de wereld zien wie Ik ben', zegt God."⁵¹ Op een andere zondag vertelt één van de oudsten in zijn prediking het volgende:

Het gaat er om hoe je leeft als christen. Wat laat je zien? In de Bijbel kun je dat vinden. In de Bijbel staat wat er van je verwacht wordt, wat God van je wil. [...] Het gaat er om dat je als gelovige leeft zoals God dat passend vindt. Je moet zuiver en heilig leven, dat is je opdracht.⁵²

De spiritualiteit van de gemeente wordt door Van Geresteijn zelf omschreven als profetisch met een grote openheid voor wat God wil doen. Hierbij geeft hij wel aan dat dit erg verschilt per persoon. 'Sommigen bewaren afstand en anderen gaan er helemaal in op.'⁵³ Maarten Groenberg, 27 jaar en diaken in de gemeente, voegt hier aan toe dat er een grote vrijheid is in de beleving en dat er daarnaast een sterke nadruk is op de Bijbel als onfeilbaar woord van God. 'Hoe radicaal dit soms ook mag zijn.'⁵⁴

3.1.3 Theologie van verlossing

Wat betreft het lijden in het persoonlijk leven van de gelovigen is er geen omschreven theologie. Wel geeft de geloofsbelijdenis van de gemeente een algemeen geloof in de verlossing van de mens weer:

Wij geloven ... in de verlossing van de mens door het bloed van Jezus Christus en zijn rechtvaardiging uit genade alleen. Niet door werken, maar door het geloof in Christus als Heer en Redder. Verlossing is er voor iedereen die zich bekeert tot Hem en die in Hem gelooft.⁵⁵

Een visie op het persoonlijk lijden wordt uitgewerkt in de narratieve theologie tijdens de zondagsdiensten en huiskringen. Waarbij tevens de nuance aangegeven moet worden dat de theologie die aangehangen wordt kan verschillen per persoon.

Ik woon op een zondagochtend⁵⁶ een dienst bij, waar we beginnen met het zingen van een lied, met als refrein de woorden 'ik ben vrij'. Het tweede lied dat volgt luidt: 'my God has rescued me.' Vervolgens komt de leiding van de dienst naar voren en vertelt dat het niet uitmaakt waar je mee zit deze ochtend, 'God nodigt je uit om het aan de voet van het kruis te leggen.' Hierna zingen we een lied met het volgende refrein:

U vergeeft al mijn zonden, kroont mij met gerechtigheid.
U geneest al mijn wonden, in u ben ik vrij.

⁴⁹ Gert-Jan van Geresteijn, prediking zondagochtend Christengemeente Life, 15 mei 2011.

⁵⁰ Titus 2:14

⁵¹ Gert-Jan van Geresteijn, prediking zondagochtend Christengemeente Life, 15 mei 2011.

⁵² Marinus Schenkel, prediking zondagochtend Christengemeente Life, 5 juni 2011.

⁵³ Gert-Jan van Geresteijn, dinsdag 31 mei 2011.

⁵⁴ Maarten Groenberg, donderdag 2 juni 2011.

⁵⁵ <http://lifesites.nl/life/onze-overtuigingen>, geraadpleegd 16 mei 2011.

⁵⁶ Zondagochtend dienst, 15 mei 2011.

Als later de predikant het podium betreedt begint hij met het benoemen van een aantal gevallen van persoonlijk lijden in de gemeenschap. Hij geeft hierbij aan dat we niet altijd begrijpen wat er gebeurt, maar dat we God wel kunnen vragen ons te genezen. Handelingen 3 (de genezing van de verlamde man) wordt aangehaald en vervolgens bidt hij tot God, of Hij zijn heerlijkheid wil laten zien.

Zo kunnen we vanochtend voor elkaar en met elkaar bidden. Misschien wil God jou vanochtend geven waar je naar verlangt.⁵⁷

Hierin is duidelijk te zien dat de theologie die de gemeente hieromtrent hanteert luidt dat God kan genezen als wij hem daarom vragen. Maar, dit geloof gaat ook gepaard met enige haken en ogen. In de narratieve theologie komt tevens naar voren dat heiligheid en het leven naar Gods woord of het luisteren naar zijn wil van groot belang zijn. Het lijkt soms of de mate van zegen die God de gelovige toebedeelt daarvan afhankelijk is. Er ligt, in de zondagse diensten, zowel in het zingen van de liederen als in de prediking, een bijzonder grote nadruk op persoonlijke verlossing uit het lijden. Maar, daarnaast blijft de soevereiniteit van God wel staan. Zodoende stelt men dat we geen antwoord kunnen geven op de vraag van het lijden, maar er wel samen mee om kunnen gaan en God om uitkomst kunnen vragen.

God is soeverein. Hij doet wat Hij wil, wanneer Hij dat wil en in welke mate Hij dat wil.⁵⁸
[...] Maar, we kunnen niet om de duivel heen.⁵⁹

We mogen God altijd vragen om genezing, het is aan God of Hij dat ook doet.⁶⁰

3.2 Spel, macht en dynamiek

In de beleving van de spiritualiteit en in de vorming van en de omgang met de theologie, zij het narratief of omschreven, hanteert men een bepaalde sociale omgang met elkaar als groep. Binnen een kerk betekent de religieuze beleving automatisch dat men samen twee werkelijkheden hanteert; de alledaagse tastbare werkelijkheid en de geestelijke werkelijkheid van God. Dit spelen met twee werkelijkheden kunnen we omschrijven als een vorm van spel, met regels, grenzen en een bijbehorend machtsspel. Hoe er in een bepaalde religieuze gemeenschap wordt omgegaan met de discongruentie, tussen het persoonlijk lijden en een beleden theologie van verlossing, wordt voor een groot deel bepaald in de dynamiek die er tussen spel en macht aanwezig is. In deze dynamiek geeft de groep vorm aan haar specifieke manier van omgang.

3.2.1 Spel

Nadenkende over de drijfveren van religie, concludeert antropoloog Jan van Baal (in 1947) dat één van de belangrijkste de gemeenschap is. Om zin te geven aan zijn bestaan moet de mens in gemeenschap staan, '[...] een gemeenschap, welke hem maakt tot een zinvol verbonden deel van de empirisch bepaalbare werkelijkheid. Wie buiten gemeenschap staat, staat in den angst, in de zelfvernietiging.'⁶¹ Deze gemeenschap, die de mens op verschillende wijze vormgeeft, bestaat voor een groot deel uit spel. Johan Huizinga gaat er in zijn werk 'Homo ludens' (1938) zelfs van uit dat cultuur en samenleving van het begin tot het eind bestaan uit spelvormen. Veel vormen van sociale omgang worden bijvoorbeeld op speelse wijze vastgelegd, maar er zijn daarin tevens spelregels. Huizinga geeft hierbij aan dat het juist door dit spel is dat de gemeenschap haar interpretatie van het

⁵⁷ Gert-Jan van Geresteijn, prediking zondagochtend Christengemeente Life, 15 mei 2011.

⁵⁸ Gert-Jan van Geresteijn, dinsdag 3 mei 2011.

⁵⁹ Gert-Jan van Geresteijn, dinsdag 31 mei 2011.

⁶⁰ Maarten Groenenberg, donderdag 2 juni 2011.

⁶¹ Jan van Baal, *Wegen en drijfveren der religie* (Amsterdam: Noord-Hollandsche uitgevers maatschappij, 1947), 256.

leven en van de wereld laat zien.⁶² Het spel moet dan wel met ernst en volgens bepaalde regels gespeeld worden. Het kan niet zo zijn dat de speelsheid er zo dik bovenop ligt dat de ernst er onder lijdt, dat zou irreeël zijn. Maar aan de andere kant kan ernst ook weer niet de overhand gaan voeren, dan wordt het al snel erg eng.

Spel wordt door André Droogers omschreven als 'het menselijk vermogen om tegelijk met twee of meer werkelijkheden om te gaan.'⁶³ Reeds jaren voor deze definitie geeft Jan van Baal daar de volgende functie aan:

Men wordt even een ander, leeft even in een andere wereld, en wint de afstand waardoor de levensgrote dreiging van de werkelijke wereld wat kleiner wordt, omdat men ze in perspectief ziet.⁶⁴

Ook in de gemeenschap van het kerk zijn, gaat men aan de hand van bepaalde spelvormen met elkaar om. Dit wordt duidelijk zichtbaar als ik een zondagsdienst bijwoon, van Christengemeente Life, waar gelijk aan het begin het volgende wordt gezegd:

We leven in een wereld met heel veel strijd en moeite. Soms hopeloos. Maar vanochtend zingen we over hoop en verlossing. Misschien moet je je even losmaken van je omstandigheden vanochtend om je te richten op de verlossing van God.⁶⁵

Letterlijk wordt de gemeenschap hier gevraagd om even afstand te nemen van de dreiging van de fysieke werkelijkheid om daarmee troost te zoeken in het geloof. Zo wordt op speelse wijze overgestapt van de ene naar de andere werkelijkheid. Het is door en in dit spel dat men de strijd en moeite aan kan. Het spel is zodoende een middel '[...]om over te stappen uit de slome werkelijkheid naar de rijke verbeelding van wat het leven ook brengen kan.'⁶⁶ Aan de ene kant kan dit religieuze spel dus gebruikt worden om een oplossing te zoeken voor het menselijk lijden en troost bieden. Maar, aan de andere kant biedt dit religieuze spel de mogelijkheid om te communiceren met de (al of niet verbeelde) spirituele werkelijkheid. Beide zijden van dit spel worden in heel veel verschillende variaties en met veel verschillende spelregels uitgewerkt. In Christengemeente Life zoeken de mensen de communicatie met God, in de zondagsdiensten, vooral door het zingen van liederen. Er wordt dan veel gedanst, gesprongen, geklapt en gejuicht. Er wordt op een bijzonder uitbundige wijze contact gezocht met God. God is hierin de familiale en liefdevolle vader, waar veel respect voor is, zoals we die in veel pentecostale gemeenten terugvinden. Deze wijze van contact zoeken is een spelregel die door de dynamiek in de groep bepaald wordt. Men zal in zo'n groep zeggen: 'Dit is de manier waarop wij dit doen.'

Als we naar de christelijke kerken in Nederland kijken zien we een breed scala aan uitwerkingen van dit spel. De vele mogelijkheden van het speels omgaan met religie worden dan ook uitbundig benut. Dit wordt nog versterkt door het individualisme in de moderne samenleving, waardoor ieder mens op zoek gaat naar zijn eigen religieuze beleving en dus naar zijn eigen speelse omgang met zijn eigen vorm van religie.

Waar de ruimte wordt gegund, spelen mensen met de mogelijkheden van de sacrale werkelijkheid, deels uit bittere noodzaak, om betekenis te geven aan de negatieve ervaringen van hun leven, deels uit voldoening, maar steeds gebruikmakend van de potentie van de

⁶² Johan Huizinga, *Homo ludens* (Boston: Beacon, 1955), 46.

⁶³ André Droogers, *Zingeving als spel* (Almere: Parthenon, 2010), 131.

⁶⁴ Jan van Baal, *De boodschap der drie illusies* (Assen: Van Gorcum, 1972), 115.

⁶⁵ Gert-Jan van Gerensteijn, zondagochtend 22 mei 2011.

⁶⁶ Van Baal, 1972:117.

betrokkenheid op een sacrale werkelijkheid. Dat is mogelijk geworden doordat spel en religie werden gecombineerd.⁶⁷

Dit zingevingspel kan in die grote ruimte vrijelijk gespeeld worden zolang zij niet al te serieus gespeeld wordt. Als de speelsheid mag blijven bestaan kan er ruimte zijn voor andere invalshoeken of interpretaties en kan er creatief worden omgegaan met een spirituele beleving.

Doordat we het spel tevens met ernst moeten spelen hebben we vaak niet door dat we op speelse wijze omgaan met religie. Maar, als we te veel opgaan in deze ernst dreigt het gevaar dat we vooral onze eigen positie gaan verdedigen. Zo kan een deelnemer aan het zingevingspel verworden tot een verdediger van de waarheid, waarbij waarheid dan als eigendom wordt gezien. Deze laatste, te serieuze speler, is dan niet langer bezig met een zingevingspel, maar met een machtsspel, waarin wordt getracht het gedrag van de ander op alle mogelijke manieren te beïnvloeden.

3.2.2 Macht

Macht kunnen we definiëren als 'het menselijk vermogen om het gedrag van anderen te beïnvloeden, zelfs tegen hun wil.'⁶⁸ Macht is daarnaast ook de 'kans mensen je zin te laten doen.'⁶⁹ Beide definities geven, net als het woord macht zelf, een ietwat nare bijmaak. Dat is ook zeer voorstelbaar, want vaak zien we macht alleen daar naar boven komen waar het met dwang of geweld gepaard gaat. Maar, macht wordt ook op heel gerechte en nuttige wijzen uitgeoefend. Denk bijvoorbeeld aan de macht die ouders hebben om een kind een bepaalde richting op te sturen. Op dezelfde manier kunnen leiders in de kerk de gelovigen een bepaalde richting in hun geloofsbeleving wijzen.

Waar macht gebruikt wordt is een relatie van geven en nemen tussen mensen aanwezig. De machthebber geeft, terwijl de ander neemt en daar iets voor terug ruilt. Dat houdt tevens in dat de machthebber iets bezit wat de ander nodig heeft (of denkt nodig te hebben) en waar diegene waarde aan hecht. Macht is in die zin een ruilverhouding die makkelijk beïnvloedbaar is. Veelal wordt dit gebruikt op een wijze waar beide partijen beter van worden (gerechte macht). In onze moderne samenleving is deze machtsvorm zo vanzelfsprekend dat we daar geen acht meer op slaan. 'Vooral door gerechte macht wordt het gecompliceerde en verfijnde netwerk van wederzijdse verplichtingen geschapen en in stand gehouden dat wij samenleving noemen.'⁷⁰ Macht wordt dan veelal als middel gebruikt om iets te bereiken. Als ik een bijeenkomst van een huisgroep, van Christengemeente Life, bijwoon hebben we een gesprek over de plaats van het lijden in de groep.⁷¹ Hierbij is duidelijk op te merken dat de groepsleider haar macht aanwendt om de theologie die de groep beleeft te sturen. Als het gesprek zich focust op de worsteling met het lijden in het geloofsleven, geeft zij bijvoorbeeld aan dat God er wel degelijk is om ons door de situatie heen te helpen, waarop de groep dit vervolgens beaamt. Zo gebruikt zij haar macht om de groep te sturen in de te beleven spiritualiteit en de theologie bij te snoeien. Maar, het is de groep die om die sturing vraagt. In het beamen van de gegeven sturing delegeert de groep een deel van haar macht aan de leider, zodat deze de religieuze beleving kan bekrachtigen.

Een ander voorbeeld zie ik terug in een zondagsdienst. Tijdens de dienst bidt de zangleider namens de gemeente: 'Vanochtend wil *ik* tegen U zeggen, Heer: *Wij* willen alleen U dienen!'⁷² Hier is duidelijk te zien dat de religieuze leider een plek krijgt toebedeeld tussen God en de mensen in (vaak tevens bezegeld in een ambt zoals oudste of diaken), hij heeft toegang tot het heilige. Hij treedt dan op als een soort mediator die het conflict tussen God en de mensen wegwerkt. Aan de leider 'is het

⁶⁷ Droogers, 2010:159.

⁶⁸ Droogers, 2010:160.

⁶⁹ Meerten B. ter Borg en Berend ter Borg, *Zingeving als machtsmiddel* (Zoetermeer: Meinema, 2009), 13.

⁷⁰ Ter Borg en Ter Borg, 2009:58.

⁷¹ Huisgroep te Barneveld, woensdag 18 mei 2011.

⁷² Zondagochtend dienst Christengemeente Life, 29 mei 2011.

vermogen gedelegeerd om de ontologische geborgenheid in de eeuwigheid te verankeren.⁷³ Hij wordt in staat geacht om antwoord te geven op zingevingvragen, zoals: wie ben ik; waar hoor ik bij; wat moet ik doen; waar ga ik heen?⁷⁴ En, wie deze vragen kan beantwoorden geeft de mensen ontologische geborgenheid, en heeft daarmee dus macht.

Macht kan heel gerechtigd en effectief gebruikt worden, maar zij kan uiteraard ook uit de hand lopen en verworden tot een macht die averechts gaat werken. Zoals de definitie al zei is macht het vermogen om het gedrag van anderen te beïnvloeden, *zelfs tegen hun wil in*. Macht kan dus makkelijk omslaan in manipulatie. In de kerk houdt dit vaak in dat men tracht iets van de ander gedaan te krijgen op basis van een verwijzing naar God. Hierbij kan God een middel zijn om het gedrag te beïnvloeden, wat gerechtigd maar ook averechts gebruikt kan worden. Zo kan een machthebber bijvoorbeeld, met de wil van Gods als middel, over de wensen van de ander heen walsen om iets gedaan te krijgen. Macht is hierin dan vaak verworden tot doel op zich, dat verdedigd dient te worden.

Een voorbeeld van doelmacht kwam ik tegen toen ik een kerkdienst bijwoonde waar een nieuwe oudste werd ingesteld. Voorafgaand aan het ritueel van inzegening hield een religieus leider van buiten de kerk, die wel gezien wordt als iemand met een speciale relatie met God, een preek over het ambt van de oudste, waarbij hij deze vergeleek met de herder en de gelovigen met de schapen (zoals de Bijbel dat in Johannes 10:1-18 toepast op Jezus). Niet alleen het ambt, maar ook het nut van leiderschap voor de kerk werden uitvoerig behandeld.⁷⁵ In deze bevestiging is macht tot doel verworden, zodat het kan doorstromen van de ene naar de andere leider.

Macht maakt een belangrijk deel uit van het sociale proces in een groep. In een religieuze groep bieden leiders ontologische geborgenheid, oftewel de zekerheid dat de werkelijkheid in balans is, wat de gelovigen op hun beurt nodig hebben. Zij geven aan de leiders de macht, om zodoende hun religieuze beleving te laten sturen. Maar, ook onderling spelen de gelovigen een machtsspel. In een onontwaaarbaar proces van vragen, geven en ontvangen, oefent men macht over elkaar uit.

Wie in staat is het verlangen naar ontologische geborgenheid te bevredigen heeft symbolische macht. Het handhaven of herstellen van ontologische geborgenheid gebeurt voortdurend in interacties tussen mensen. Men bevestigt elkaar in de betekenissen die men aan de dingen toekent en houdt zo de ontologische geborgenheid in stand. In deze zin heeft iedereen in zekere mate symbolische macht over iedereen.⁷⁶

Zodoende ontstaat een spel waar nauwelijks nog grip op te krijgen is, ook niet meer door de leiders. C.S. Lewis betoogde (in 1943) dat het een kleine groep mensen is die de uiteindelijke macht heeft '[...] om naar *hun* geloven iets van andere mensen te maken',⁷⁷ en dit spel dus controleren. Maar, in werkelijkheid zijn machtsprocessen slechts moeizaam te controleren en hebben ook de leiders hier slechts weinig macht over, ook zij zijn onderhevig aan een onontwaaarbaar spel van macht. 'We hebben, met andere woorden, beperkte macht over onze macht.'⁷⁸

3.2.3 Dynamiek

In religie gaan we, zoals gesteld, om met twee verschillende werkelijkheden. In de ene werkelijkheid is lijden en zijn er bloed en tranen, in de andere werkelijkheid is troost en verlossing. Om deze werkelijkheden samen te kunnen hanteren, gebruiken we een spelvorm. In het spel trachten we de instabiliteit van de ene werkelijkheid te stabiliseren met de goddelijke macht uit de andere werkelijkheid. Want dat is waar we als mensen naar verlangen; dat de instabiliteit van de alledaagse

⁷³ Ter Borg en Ter Borg, 2009:224.

⁷⁴ Ter Borg en Ter Borg, 2009:93.

⁷⁵ Alex van Laren, prediking zondagochtend Christengemeente Life, 22 mei 2011.

⁷⁶ Ter Borg en Ter Borg, 2009:217.

⁷⁷ C.S. Lewis, *De afschaffing van de mens* (Kampen: Kok, 1997), 61.

⁷⁸ Ter Borg en Ter Borg, 2009:60.

werkelijkheid geplaatst kan worden in een systeem dat zin heeft. We zijn op zoek naar ontologische geborgenheid. In een religieuze beleving wordt een dergelijk systeem van veiligheid en stabiliteit geboden.

Bij de omschrijving van de speelse zijde van religie stelde ik reeds dat we als mensen vrijelijk spelen met de mogelijkheden van de sacrale werkelijkheid. Dat is te stellen, waar die ruimte wordt gegund. Want in de dynamiek van spel en macht is het vervolgens de macht die het spel beperkt en snoeit. Waar de speelse zijde vrijheid geeft om de omgang met religie, haar rituelen en theologie te verkennen, stelt de macht, die binnen dit spel wordt uitgeoefend, de grenzen vast. Door gebruik van macht worden als het ware de spelregels bepaald.

Bij een huisgroep, die ik bijwoonde, werd aan het begin uitgebreid gepraat over het persoonlijk lijden van een aantal groepsleden, die niet aanwezig waren. De leider van de groep merkte ondertussen quasi grappig op: 'Dit zijn allemaal gebedspunten.'⁷⁹ Door zijn macht te gebruiken geeft hij een regel aan in het religieuze spel van deze groep. Eigenlijk zegt hij dat het in orde is om het lijden van de ander door te nemen, als er ook voor gebeden wordt. Macht wordt hier niet gebruikt als doel, maar juist als middel om de groep te sturen naar een religieuze beleving van het spel. Spel en gerechte macht zijn op deze wijze sterk van elkaar afhankelijk.

Spel kan niet zonder een minimum aan macht dat de continuïteit garandeert waardoor het spel überhaupt mogelijk is. Omgekeerd heeft macht de kritiek en de knipoog van spel nodig om niet te veranderen in doelmacht. [...] Mensen willen zowel vrijheid als orde.⁸⁰

In de dynamiek van spel en macht zijn heel veel variaties mogelijk. Met aan het ene uiterste een zo speelse omgang dat het spel niet langer serieus gespeeld kan worden. En aan het andere uiterste een zo door macht gecontroleerd systeem dat er geen sprake meer is van spel en er dus letterlijk geen glimlach meer vanaf kan. Ergens is een middenweg, waar genoeg ruimte in het spel is om gedragsalternatieven open te houden en waar tevens ruimte aan macht gegeven wordt om orde aan te brengen. Religieuze groepen bewegen zich in een cyclus door dit spectrum (zoals reeds gesteld in §1.2.2). Van een grote speelsheid waar het hele spel nog verkend moet worden, zoals we dat aan het begin van de pentecostale beweging kunnen waarnemen, naar een, door onderlinge machtssystemen, strak gecontroleerd geloofssysteem. Om vervolgens, in een beweging van verzet, weer te beginnen aan de speelse zijde.

3.3 De omgang met twee werkelijkheden

Zoals dat bij elke religieuze groep het geval is, is ook in Christengemeente Life een dynamiek tussen spel en macht waarneembaar en bevindt ook deze groep zich ergens op het spectrum tussen beide polen, om zodoende mee te draaien in de geschetste cyclus. Door middel van het spel en onder controle van macht heeft de gemeenschap een bepaalde wijze van omgang met het persoonlijk lijden ontwikkeld, wat zich het best laat omschrijven in een aantal praktijkvoorbeelden. Zoals gesteld beperk ik mij hierbij tot de zondagse diensten en de huisgroepen welke in Christengemeente Life een belangrijke plaats innemen.

3.3.1 De zondagse diensten

De zondagse diensten van Christengemeente Life kenmerken zich door enthousiasme en uitbundigheid. Deze uitbundigheid lijkt een vrije keuze te zijn, maar is, zoals al eerder aangegeven, veeleer een ongesproken spelregel, zo blijkt bijvoorbeeld uit de vaak voorkomende oproep om God te aanbidden met alles wat je in je hebt. Tijdens de zangdienst zijn er veelvuldig momenten waarin er iets wordt gezegd door de leider van de dienst of een oudste van de gemeente. Vaak zijn dit korte opmerkingen bij of toevoegingen aan de beleving, waarop wel een reactie van de bezoekers wordt

⁷⁹ Huisgroep Christengemeente Life te Barneveld, woensdag 15 juni 2011.

⁸⁰ Droogers, 2010:167.

verwacht. Er is verder een duidelijke opsplitsing in zangdienst en prediking, waarin de prediking dient als onderwijs aan of sturing van de gemeenteleden.

In de hele dienst is er veel aandacht voor het persoonlijk lijden. Hierbij is wel altijd een sterke nadruk op de verlossing van God aanwezig. Dit is duidelijk merkbaar als ik een zondagsdienst bijwoon⁸¹ waar gelijk aan het begin de treurige mededeling wordt gedaan dat afgelopen week een meisje van zeven jaar is overleden. Het betreft een gezin uit een andere kerk, maar het verhaal heeft veel aandacht gekregen in het dorp. Gert-Jan van Geresteijn bidt uitgebreid voor het gezin. Direct hierna wordt een lied ingezet, 'Adonai, adonai [...] U bent Heer over al wat leeft.' Hierna komt Van Geresteijn nogmaals naar voren: 'We leven in een wereld met heel veel strijd en moeite. Soms hopeloos. Maar vanochtend zingen we over hoop en verlossing.' Hetzelfde lied wordt nogmaals ingezet. Maar nu met een hernieuwde en opgelaaide emotie. Mensen springen en dansen. Sommigen juichen en dansen met vlaggen. Van Geresteijn komt nogmaals naar voren:

God zegt: 'Als je je leven aan mijn voeten legt, los Ik niet gelijk al je problemen op, maar zal Ik mijn glorie laten zien'. Als je hopeloos en radeloos bent, kom dan naar God.

In deze weergave is het contrast, tussen geloof en realiteit, duidelijk zichtbaar. Het lijden wordt niet weg verklaard, maar krijgt een plaats toegewezen. Wel valt op dat er een extreem grote nadruk blijft op verlossing, ook aansluitend op een lijden dat definitief is. Van Geresteijn maakt hierbij duidelijk gebruik van zijn macht om de gelovigen te sturen in hun theologie en beleving.

Een andere zondag⁸² wordt er aan het begin van de dienst aandacht gegeven aan een aantal mensen in de gemeente die het moeilijk hebben. Er wordt gevraagd of er mensen zijn die direct voor hun willen bidden. Mensen staan op en gaan om de bewuste personen heen staan om zo samen te bidden. De zangleider sluit hier op aan door aan te geven dat we 'al onze pijn en moeite bij het kruis kunnen neerleggen, om God te loven'.

Er wordt in de zondagse diensten van Christengemeente Life duidelijk voor gekozen om in twee werkelijkheden te blijven staan en elkaar als gelovigen te omhelzen en te helpen in gebed, alhoewel de nadruk op de spirituele werkelijkheid, en daarmee op de verlossing, prominent aanwezig en daardoor de belangrijkste focus blijft houden. Groenenberg geeft aan dat het persoonlijk lijden niet gebagatelliseerd wordt, maar dat er wel een sterke focus blijft op de vreugde om de verlossing van God. De persoonlijke relatie met God blijft hierin bijzonder belangrijk. 'Je hebt Jezus nodig, ook als je ziek bent.'⁸³

3.3.2 De huisgroepen

De huisgroepen nemen in Christengemeente Life een bijzonder belangrijke plaats in. Er wordt gestuurd op een primaire beleving van de religiositeit in de huisgroepen. Ook het persoonlijk lijden heeft daar een belangrijke plaats. 'Pastoraat begint eerst in de huisgroep; dingen die in de zondagse dienst geen plaats hebben, komen in de huisgroep aan de orde.'⁸⁴

Dit wordt uitgelegd door een huisgroep⁸⁵ waar ik de narratieve theologie, die rondom het lijden wordt verkondigd, duidelijk in de praktijk uitgewerkt zie worden. Als ik in de groep vraag wat voor plaats het persoonlijk lijden inneemt in deze groep, krijg ik als eenduidig antwoord dat het er gewoon mag zijn. Er wordt eigenlijk wel verwacht dat zowel het lijden rondom gezondheid als de alledaagse perikelen gedeeld worden. Na het delen wordt er vervolgens voor de persoon gebeden en wordt er in elk volgend samenkomen weer aandacht aan besteed. Ook geeft de groep aan praktische hulp aan elkaar te bieden. Een jongeman geeft als voorbeeld dat, toen zijn vrouw een dubbele hernia had, de huisgroep zes weken lang voor het avondeten heeft gezorgd. Een jonge vrouw geeft aan dat het

⁸¹ Zondagochtend dienst Christengemeente Life, 22 mei 2011.

⁸² Zondagochtend dienst Christengemeente Life, 5 juni 2011.

⁸³ Maarten Groenenberg, donderdag 2 juni 2011.

⁸⁴ Ibid.

⁸⁵ Huisgroep Christengemeente Life te Barneveld, woensdag 18 mei 2011.

lijden soms gewoon verrot is, soms kun je er niets aan doen. 'Ondanks dat je soms weet dat God alles kan, is het toch gewoon zo en moet je er maar mee omgaan'. Een ander vult aan dat God soeverein is en dat we die worsteling nooit op kunnen lossen. Ik hoor hier doorheen haast letterlijk de woorden die ik Van Geresteijn eerder hoorde zeggen in een gesprek dat ik met hem had.⁸⁶ Weer een ander geeft aan dat zij het alleen niet redt en de groep heel erg nodig heeft. 'Het gaat juist om het samen geloven.' Tekenend voor deze groep is wellicht dat er aan het eind van de avond kaarten worden geschreven die ze aan diverse mensen in de kerk sturen, die even wat extra aandacht nodig hebben. Op deze wijze probeert deze huisgroep zowel op praktisch gebied, maar ook sociaal en op geloofsvlak een veilige omgeving aan de deelnemers te bieden. Hierbij valt wel op dat de groepsleider een grote sturende rol inneemt.

In een andere huisgroep die ik bezoek hoor ik dat het delen van het lijden, om elkaar vervolgens te ondersteunen, zelfs als een belangrijk deel van het christendom wordt gezien. 'Als het persoonlijk lijden niet gedeeld kan worden functioneer je als kring niet. Want, juist daarvoor kom je als christenen samen!'⁸⁷ Waarbij wel de opmerking wordt geplaatst dat je dit moet leren in het geloof. Later op dezelfde avond geeft de leider van de groep aan dat ze anderen ook graag een dergelijke veilige plek zouden bieden in de huisgroep, want dat heb je als christen nodig. Ook hier bidt men altijd voor het persoonlijk lijden, daarnaast is het bieden van een veilige plek erg belangrijk.

Deze manier van omgang met het persoonlijk lijden, welke ik in de huisgroepen zie, wordt beaamd in een gesprek dat ik heb met Corrie. Corrie is vijftig jaar en bezoekt Christengemeente Life zo'n zeven jaar. Van die zeven jaar is ze ruim twee jaar ernstig ziek geweest. In haar verhaal hoor ik vooral hoeveel steun ze heeft gehad aan de huisgroep. Er werd voor haar gebeden, maar er werd ook bijzonder veel praktische hulp aangeboden. 'Weten dat mensen er voor je zijn geeft rust. Als je weet dat de mensen van je houden, voel je je veilig in de groep.'⁸⁸ Haar lijden was zwaarder geweest, zo geeft ze aan, als ze God niet gehad had. Juist in de huisgroep is een plek waar de leden elkaar, door middel van het religieuze spel en met behulp van de onderlinge machtsverhoudingen, kunnen bevestigen dat ze niet alleen zijn, maar dat God in het lijden bij hen is. Dit lijkt tevens één van de belangrijkste functies van de huisgroepen; het bevestigen, maar daarnaast ook sturen van elkaars religieuze beleving.

⁸⁶ Gert-Jan van Geresteijn, dinsdag 3 mei 2011.

⁸⁷ Huisgroep Christengemeente Life te Barneveld, woensdag 15 juni 2011.

⁸⁸ Corrie, 6 juni 2011.

4. Conclusies

In het hierboven beschreven onderzoek heb ik gekeken hoe in Christengemeente Life, en dan met name in de zondagse diensten en in de huisgroepen, wordt omgegaan met de discongruentie tussen een theologie van verlossing en het persoonlijk lijden in het alledaagse leven. Hiervoor heb ik gebruik gemaakt van de volgende onderzoeksvragen:

1. Welke plaats neemt het persoonlijk lijden in, in de zondagse diensten?
2. Welke plaats neemt het persoonlijk lijden in, in de huisgroepen?
3. Hoe gaat men in de huisgroepen om met de gestelde discongruentie?
4. Hoe is het element van spel zichtbaar in de omgang met deze discongruentie?
5. Wat voor rol speelt het element macht in de omgang met deze discongruentie?

Deze vragen beantwoord ik hier aan de hand van drie conclusies. Allereerst kijk ik daarvoor terug naar Christengemeente Life, om vervolgens in te gaan op de dynamiek tussen spel en macht en het belang daarvan voor de gestelde discongruentie. Als laatste kijk ik naar wat het betekent om te geloven, en als gevolg dus te staan in een discongruentie tussen twee werkelijkheden, in een moderne samenleving.

4.1 Christengemeente Life

In §2.1 stel ik dat een kerk op drie wijzen om kan gaan met de discongruentie tussen het persoonlijk lijden en een theologie van verlossing. Zij kan er voor kiezen om een theologie te ontwikkelen die het lijden wegwerkt of ontkent. Waarbij zij er eigenlijk voor kiest om één van de twee werkelijkheden te negeren. Daarnaast kan zij er voor kiezen om twee werkelijkheden te laten samensmelten tot één. De discongruentie kan zodoende gezien worden als onderdeel van de ene werkelijkheid. Als laatste kan zij er voor kiezen om in twee werkelijkheden te blijven staan en ook de discongruentie te laten bestaan.

Christengemeente Life heeft duidelijk gekozen voor deze laatste mogelijkheid. Het persoonlijk lijden wordt ruim erkend en daar wordt tevens veel aandacht aan gegeven. Uiteraard is er een focus op de geestelijke werkelijkheid, in een theologie van verlossing. Vooral in de huisgroepen is er een grote plaats ingeruimd voor het persoonlijk lijden. Eén van de regels van het religieuze spel in de huisgroepen is dat er wordt verwacht dat persoonlijk lijden wordt gedeeld in de bijeenkomsten. Er is zodoende een grote aandacht voor het individu, zij het onder de controle van de macht die in de groep onderling wordt uitgeoefend. Hoe in de huisgroepen meer specifiek wordt omgegaan met de discongruentie, tussen het persoonlijk lijden en een theologie van verlossing, heb ik reeds beschreven in §3.3.2.

Wanneer we dan kijken naar de plaats van het persoonlijk lijden in de zondagse dienst dan is deze aanmerkelijk kleiner. Dit is uiteraard niet verwonderlijk, daar er in een grotere groep simpelweg minder aandacht kan zijn voor het individu. Opvallend is wel dat de keuze die in de huisgroepen gemaakt wordt om de twee verschillende werkelijkheden te omhelzen en samen te blijven staan in de discongruentie, in de zondagse dienst meer verschuift naar een beleving die het persoonlijk lijden wegwerkt, door middel van een grote nadruk op een theologie van verlossing.

Zoals gesteld kiest de groep, door middel van de dynamiek tussen spel en macht, voor een bepaalde optie, maar zijn er altijd uitstapjes naar de andere mogelijkheden zichtbaar. Het blijkt uiteraard dat de dynamiek, en daarmee ook het spel en haar regels, in de zondagse dienst verschilt van de dynamiek in de huisgroepen. Het reikt te ver om daar in dit onderzoek dieper op in te gaan, maar het is voor een kerkelijke gemeenschap zeker een punt van aandacht.

4.2 De dynamiek tussen spel en macht

Hierboven heb ik uitgebreid gekeken naar de invloed van zowel spel als macht op de religieuze beleving. In Christengemeente Life zijn beide elementen duidelijk te herkennen. Op het ene moment wordt er zichtbaar op speelse wijze met het geloof omgegaan, terwijl op een ander ogenblik macht meer naar voren komt. Beiden elementen zijn zoals we reeds zagen op een dynamische wijze met elkaar verbonden en hebben elkaar ook nodig om een uitgebalanceerde beleving te kunnen bieden. In §1.2.2 beschreef ik de vier fasen die Hollenweger onderscheidt waarmee een beweging als het pentecostalisme uiteindelijk uitgroeit van een oecumenische vernieuwingsbeweging tot een gevestigd kerkgenootschap. Droogers omschrijft hetzelfde als een cyclus tussen de polen van spel en macht (zoals omschreven in §3.2.3).

In aanleg en in de eerste fase bevindt een religie zich nog in de buurt van de pool van het spel. In principe moet het beeld van de andere, heilige werkelijkheid nog bijna geheel ingevuld worden. [...] Op het spectrum tussen spel en macht zal religie in de loop van de cyclus geleidelijk opschuiven in de richting van de machtspool. Daarmee zullen de speelse kenmerken gaandeweg verdwijnen. De varianten zullen teruggebracht worden tot de ene versie die de machthebbers, religieus en seculier, eisen.⁸⁹

Net als voor een religie als geheel of voor een onderscheiden stroming, is deze cyclus tevens toe te passen op een enkele religieuze groep, zoals Christengemeente Life. En ook bij een enkele groep begint deze cyclus over het algemeen met verzet tegen de gevestigde machtsorde. Als we dan kijken waar in deze cyclus deze gemeente zich bevindt, geeft Droogers aan dat er gekeken kan worden naar het gebruik van middelmacht en doelmacht. Daarnaast is de mate waarin een mensenleven gerespecteerd wordt van belang.⁹⁰

In de geschiedenis van Christengemeente Life ligt het verzet tegen de traditionele kerk, die prominent aanwezig is in de dorpscultuur van Voorthuizen, nog vers in het geheugen. In het gebruik van macht herken ik vervolgens meer middelmacht dan duidelijk aanwezige doelmacht. En we kunnen stellen dat een mensenleven hoog gewaardeerd wordt in deze gemeente. We zouden dus kunnen stellen dat Christengemeente Life juist begint in deze cyclus en zich dus meer aan de speelse zijde dan aan de zijde van macht bevindt. Echter, van deze gemeente hebben zich, in de afgelopen zeventien jaar van haar bestaan, reeds twee groepen afgescheiden om elders opnieuw te beginnen met een ietwat andere beleving. Tevens begonnen deze groepen hiermee opnieuw in de cyclus van spel en macht.

Christengemeente Life begon met haar verzet tegen de gevestigde traditionele kerk aan de speelse zijde om langzaam uit te groeien tot een groep bestaande uit diverse machtssystemen, waartegen kleinere groepen zich weer verzetten. Op dit moment bevindt Christengemeente Life zich ergens op het spectrum tussen spel en macht, waarbij zij religie meer speels beleeft en niet bijzonder strak onder een machtscontrole staat. Wellicht dat zij als groep is teruggeworpen op het spectrum van macht naar spel, met de afscheiding van een tweetal groepen.

Voor de manier van omgaan met de discongruentie, tussen het persoonlijk lijden en een theologie van verlossing, betekent dit dat er veel ruimte is voor het persoonlijk lijden. Het persoonlijke verhaal mag er zijn. Tevens mag er hierin, op speelse wijze, gezocht worden naar een passende manier van omgang. Het element van spel is soms duidelijk zichtbaar aanwezig. Men tracht zodoende, op een niet al te strak gecontroleerde wijze, om te gaan met de twee verschillend werkelijkheden. Toch is macht, zoals we reeds zagen, wel aanwezig in een bovenal sturende rol. Hierbij wordt zichtbaar gestuurd in de richting van de theologie van verlossing, die de gemeente hanteert.

⁸⁹ Droogers, 2010:170-171.

⁹⁰ Ibid.

4.3 Gelovig in een moderne samenleving

Een bijkomende conclusie van dit onderzoek betreft de moderne gelovigen. Zoals ik in het eerste hoofdstuk reeds aangaf kan een bepaalde kerkelijke gemeenschap niet los worden gezien van haar geschiedenis, maar ook niet los van de samenleving waar zij in staat. Binnen deze moderne samenleving is het individualisme een belangrijk aspect.

Het religieuze leven of de religieuze praktijk waaraan ik deelneem, moet niet alleen mijn keuze zijn, maar ze moet mij ook aanspreken. Ze moet in termen van mijn spirituele ontwikkeling zoals ik die versta, zinvol zijn.⁹¹

Dit geldt tevens voor de wijze van omgang met de discongruentie tussen het persoonlijk lijden en een theologie van verlossing. Alhoewel een religieuze groep als sturend kan werken door haar machtssystemen en er in de groep bepaalde spelregels zijn, speelt de moderne gelovige ook zelf met zijn eigen religieuze beleving. Hij kiest er voor om deel te zijn van een groep, waar hij zich stelt onder en deel uitmaakt van een machtssysteem. Maar, vaak beperkt de moderne gelovige zijn religieuze beleving niet meer tot die ene groep. Zingeving wordt overal aangeboden en zodoende kan er ook met de gestelde discongruentie op veel verschillende wijzen worden omgegaan. Het individu bepaalt zelf wat het beste past bij zijn spirituele ontwikkeling en kiest zelf hoe zingeving volgens hem moet worden ingevuld. Dit plaatst de omgang die een kerk heeft met de discongruentie die ik hier onderzoek in een relativerend kader. De kerk heeft geen overkoepelende invloed meer op de beleving van de moderne gelovige. Zij heeft slechts gedeeltelijke macht over de religieuze beleving van haar leden.

Net zo als dat de invloed die de kerk op de gelovige heeft, slechts beperkt is, is ook de invloed die de religieuze werkelijkheid op het alledaagse leven heeft, slechts beperkt geworden. 'Door middel van zingevingsystemen hebben de mensen de werkelijkheid getemd. Maar met de getemde werkelijkheid is het niet anders dan met een getemde leeuw: 100% zekerheid dat het helemaal gelukt is heb je niet.'⁹² En zo blijft de discongruentie tussen de twee werkelijkheden ook bestaan, helemaal passend zal het nooit worden. De moderne gelovige blijft zodoende zoeken naar een manier om tegelijk met twee werkelijkheden om te gaan, op een wijze die het beste bij hem past.

⁹¹ Taylor, 2003:86.

⁹² Ter Borg en Ter Borg, 2009:107.

Nawoord

Na een onderzoek zoals dit, waar ik mij de afgelopen drie maanden intensief mee heb beziggehouden, merk ik altijd weer dat ik iets anders in mijn geloof sta. Ik ontwikkel hierdoor steeds weer verder in mijn persoonlijke religieuze beleving.

Persoonlijk ben ik van mening dat het één van de belangrijkste functies van een christelijke gemeenschap is om elkaar, naast het samen geloven, te helpen overeind te blijven in de discongruenties die het geloof heeft. Het persoonlijk lijden, dat we als mensen meemaken, behoort daarin een belangrijke plaats te krijgen. Van de vrienden die ik om mijzelf heen heb verzameld, en met wie ik soms samen het geloof beleef, verwacht ik dat mijn tranen daar een thuis kunnen vinden. Voor mij gebeurt juist daar de geloofsgemeenschap, waar geen veroordeling of afwijzing is, maar waar ik als mens in mijn waarde word gelaten en waar ik mijn eigenheid mag beleven en ontdekken. Ik ben mij er wel degelijk van bewust dat we ook daar, in die vaak kleine groep, een spel met regels hanteren om met elkaar en met religie om te gaan en dat ook daar machtsverhoudingen zijn. Het gaat mij er op die plek juist om dat de speelsheid van beleven de overhand blijft houden. Te vaak ervaar ik in christelijke gemeenschappen een grote nadruk op macht en controle. Soms zelfs zo groot dat alle religieuze passie mij vergaat. En ik verlang nou juist naar die passie, waarvan ik meen dat die één van de speerpunten is van het pentecostalisme. Om deze passie meer en meer te benadrukken is het noodzakelijk dat de machthebbers in de pentecostale gemeenschappen de machtsconstellaties gaan herzien en wellicht afbreken om een meer speelse beleving toe te laten.

In de pentecostale gemeenschappen die ik door de jaren heen heb bezocht, heb ik veel leiders gezien waarbij macht het doel was geworden. Charisma en passie waren veelal omgeslagen naar engheid met sektarische neigingen. Vaak heb ik hiervoor juist de machthebbers verantwoordelijk gehouden. Door dit onderzoek ben ik echter gaan inzien dat de groep hier ook een belangrijk aandeel in heeft. Macht ligt niet geheel in handen van de machthebbers, maar wordt hen ook toebedeeld. Dit heeft mij met een iets mildere blik doen kijken naar de pentecostale gemeenschappen. In de groep wordt een spel gespeeld, waar machtsverhoudingen bij horen. Dit spel houdt de mensen op de been, in de discongruenties waar zij in hun religieuze beleving mee om moeten gaan.

In Christengemeente Life heb ik een gemeenschap gezien die bovenal gebaseerd is op onderlinge relaties. Het individu neemt in deze gemeenschap een belangrijke plaats in. Er is hierdoor een redelijke balans te vinden tussen spel en macht. Er is vrijheid, maar tevens orde. In mijn bezoeken aan deze gemeente heb ik vooral de warme persoonlijke aandacht die de mensen voor elkaar hebben erg gewaardeerd. Ik hoop van harte dat de speelsheid een belangrijke plaats kan blijven houden in hun religieuze beleving. Hierdoor zal het individu altijd een prominente plaats behouden en zal het persoonlijk lijden als vanzelf een belangrijke plaats blijven innemen.

Persoonlijk geloof ik nog steeds in twee werkelijkheden. In de ene leef ik mijn dagelijkse leven, in de andere zie ik de hoop die door God gesteld is. Samen met de mensen om mij heen blijf ik op zoek naar manieren om deze beide in balans te brengen.

Literatuurlijst

- Parakleet, kaderblad voor geestelijk werkers*. Officieel orgaan van de Verenigde Pinkster- en Evangeliegemeenten. (eindredactie: drs. Els Zegwaart)
- Alan H. Anderson en Walter J. Hollenweger (ed.), *Pentecostals after a century, global perspectives on a movement in transition*. Sheffield: Sheffield Academic Press, 1999.
- Jan van Baal, *Over wegen en drijfveren der religie*. Amsterdam: Noord-Hollandsche uitgevers maatschappij, 1947.
- Jan van Baal, *De boodschap der drie illusies, overdenkingen over religie, kunst en spel*. Assen: Van Gorcum, 1972.
- Meerten B. ter Borg en Berend ter Borg, *Zingeving als machtsmiddel*. Zoetermeer: Meinema, 2009.
- Otto de Bruijne, Peter Pit en Karin Timmerman, *Ooit evangelisch, de achterdeur van evangelische gemeenten*. Kampen: Kok, 2009.
- Harvey Cox, *Fire from heaven, the rise of pentecostal spirituality and the reshaping of religion in the twenty-first century*. Cambridge: Da Capo, 1995.
- Gerard Dekker, *Heeft de kerk zichzelf overleefd? Beschouwingen over de rol van de kerk in de moderne samenleving*. Zoetermeer: Meinema, 2010.
- G. Dekker en H.C. Stoffels, *Godsdienst en samenleving, een introductie in de godsdienstsociologie*. Kampen: Kok, 2001.
- Andre Droogers, *Zingeving als spel, over religie, macht en speelse spiritualiteit*. Almere: Parthenon, 2010.
- Émile Durkheim, *The elementary forms of the religious life*. New York: Dover, 2008.
- G.A.F. Hellemans, M.A.G.T. Kloppenborg en H.J. Tieleman (red.), *De moderniteit van religie*. Zoetermeer: Meinema, 2001.
- E.G. Hoekstra en M.H. Ipenburg, *Handboek Christelijk Nederland*. Kampen: Kok, 2008.
- Walter J. Hollenweger, *Pentecostalism, origins and developments worldwide*. Peabody: Hendrickson, 1997.
- Walter J. Hollenweger, *The Pentecostals*. Peabody: Hendrickson, 1988.
- Johan Huizinga, *Homo ludens*. Boston: Beacon, 1955.
- C. van der Laan, *De spade regen, geboorte en groei van de pinksterbeweging in Nederland, 1907-1930*. Kampen: Kok, 1989.
- C. van der Laan en P. van der Laan, *Pinksteren in beweging, vijfenzeventig jaar pinkstergeschiedenis in Nederland en Vlaanderen*. Kampen: Kok, 1982.

C.S. Lewis, *De afschaffing van de mens*. Kampen: Kok, 1997.

Charles Taylor, *De malaise van de moderniteit*. Kampen: Kok, 1994.

Charles Taylor, *Wat betekent religie vandaag?* Kapellen: Pelckmans, 2003.

Miroslav Volf, *Exclusion and Embrace, a theological exploration of identity, otherness and reconciliation*. Nashville: Abingdon Press, 1996.

Huib Zegwaart, *Pinksterkerken*. Kampen: Kok, 2003.